

De waardering van angst en schuld in de katholieke uitvaartliturgie

P.J.J. van Geest & J.M. van der Lans

1. Inleiding

In de katholieke uitvaartliturgie werd tot aan het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) waarde gehecht aan woorden en rituelen, die Gods wraak en toorn indachtig laten zijn. De vaders van dit concilie waren zich er echter van bewust dat ook deze liturgie in het licht van de tekenen des tijds moest worden herzien. Uit de doorgevoerde veranderingen valt af te leiden dat verwijzingen naar Gods wrekend gericht in de Mis van Requiem minder zinvol werden geacht. Ze komen in de huidige liturgie nauwelijks meer voor.

Voor het achterwege laten van gebeden en hymnen in de uitvaartliturgie die vooral de bewustwording van Gods oordelend vermogen en de herinnering aan de eeuwige straf teweeg brengen, zijn een aantal factoren aan te wijzen. Zo werd onderkend dat er aan de vreugde en hoop van de verrijzenis waaruit christenen primair hun leven gestalte dienen te geven, geen recht werd gedaan. Dat de liturgiehervorming – in elk geval in West-Europa – kon beklijven, houdt voorts verband met maatschappelijk-religieuze ontwikkelingen. Kerken verloren hier immers in alle segmenten van de samenleving hun allesoverkoepelende monopoliepositie en werden tot slechts één van de vele aanbieders van zingingssystemen.¹ Juist het samengaan van het voortschrijdende inzicht in de essentie van het eigen *depositum fidei* met de door een modern levensgevoel ingegeven maatschappelijke veranderingen maakte, dat men het in liturgie en liturgiek onwenselijk ging achten, de vrees voor God te intensiveren. De moderne (niet: de postmoderne) mens was immers een vooruitgangsdenger, die geloofde in de goedheid van de mens en ervan uitging dat de wereld de mogelijkheid in zich droeg ten goede te veranderen. De angst voor duivel en hel, straf, lijden en voor God en zijn oordeel zette in dit levensgevoel niet meer aan tot een grondige zelfevaluatie of tot geloofsverdieping. Over het algemeen leken het mythisch wereldbeeld en het archaisch godsbeeld waarin de wrake Gods prevaleerde, aan de christenheid ontgroeid te zijn. Zo maakte in de katholieke uitvaartliturgie het beeld van God als een rechtvaardige rechter plaats voor een God van oneindige genade en grenzenloze liefde. In deze voorstelling van zaken was Gods oordelend vermogen al verrekend.

¹ J. VAN DER VEN: *Ecclesiology in context* (Kampen 1993) 373-403; J.M. VAN DER LANS: *Kernervaring, esthetische emotie en religieuze betekenisgeving. Afscheidscollege gegeven bij het aftreden als gewoon hoogleraar in de godsdienstpsychologie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen* (Nijmegen 1998) 6-7.

Aan deze vereenzijding van het godsbeeld en aan een optimistisch mensbeeld kleven echter ook nadelen. Zo heeft G. Lukken er in verschillende publicaties herhaaldelijk op gewezen dat een te grote en massieve nadruk op de verrijzenis in de uitvaartliturgie weinig ruimte biedt voor de verwerking van gevoelens van angst en schuld.² Wordt er in de hedendaagse katholieke uitvaartliturgie nog wel recht gedaan aan mensen die bij de dood van een naaste gekweld worden door angst- en schuldgevoelens? De voorconciliaire uitvaartliturgie had hoofdzakelijk, welhaast uitsluitend betrekking op de overledene; de naconciliaire liturgie is meer gericht op de nabestaanden. Maar bood de 'oude' liturgie niet meer mogelijkheden om de angst en schuld, die bij nabestaanden groeit, een plaats te geven?

In deze bijdrage zal getracht worden aan te tonen dat aan angst- en schuldgevoelens die verband houden met het overlijden van een naaste, recht moet worden gedaan in de liturgie. Omdat in de voorconciliaire liturgie het 'met Christus verrijzen' vrijwel werd genegeerd en het oordeel prevaleerde, lijkt het alsof de angst hier een klankbord vond. Door een nadere beschouwing van de bronnen zal getracht worden duidelijk te maken dat dit toch niet het geval was. In de naconciliaire uitvaartliturgie zijn archaïsche noties als hel en hellestraf bij de keuze van de teksten geëlimineerd. Maar daarmee lijkt de aandacht verdwenen voor angst- en schuldgevoelens die vrijkomen na het sterven van een dierbare. Noch de voorconciliaire uitvaartliturgie, noch de uitvaartliturgie van na Vaticanum II blijkt op een juiste wijze recht te doen aan de realiteit van angst en schuld. Dit artikel wil dan ook vooral begrepen worden als een pleidooi om bij de voorbereiding van de uitvaart aandacht te besteden aan angst en schuldgevoelens.

2. De realiteit van angst en schuld

Om de realiteit van de angst en schuld te verhelderen, zijn drie concrete voorbeelden uit de praktijk dienstig.

Ongeveer twee jaar geleden benam een negentienjarige jongeman in Rotterdam-Alexanderpolder zich van het leven door van een flat te springen. Hij bleek een dubbelleven geleid te hebben en dit niet meer aan te kunnen. Zijn ouders waren radeloos. In de voorbereidingsgesprekken op de uitvaartliturgie kon de pastor in eerste instantie alleen maar constateren dat zij vol schuldgevoelens zaten en zich uitsluitend konden afvragen of ze wel genoeg voor hun zoon hadden gedaan. Ze bleven zich maar afvragen waarom hun zoon toch suïcide had gepleegd en wisten zich ook geen raad met hun schuldgevoelens jegens hem. "Pastor, hadden we misschien niet met z'n tweeën

² Vgl. G. LUKKEN: *Op zoek naar een geloofwaardige gestalte van de dodenliturgie* (= Liturgische Handreikingen 19) (Breda 1994); IDEM: Het ritueel van de christelijke begrafenis. Een semiotisch-theologisch onderzoek, in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 12 (1996) 113-135.

tegelijk moeten gaan werken, zodat onze zoon vaak alleen thuis was? Hadden we er meer moeten zijn? Zou God dit ons ooit vergeven?"

Een jaar geleden overleed in Ommoord een oude man. Zijn kinderen wisten de pastor te vertellen dat ze wel eens hadden gehoord dat pa katholiek was. In een dergelijk geval, waarin de anonimiteit van mensen in Ommoord wordt weerspiegeld in een aanvankelijke onbekendheid tussen pastor en de nabestaanden, is het gevaar aanwezig dat het overgangsritueel steriel wordt en de momenten in de liturgie te weinig betrekking hebben op de situatie van de nabestaanden. Voorgesprekken zijn dan geboden, en in het geval van deze begrafenis zei een van de dochters:

Mijnheer, ik heb pa zien doodgaan en dat maakt me bang. Niet voor hem maar voor mezelf. Wat zou er met mij gebeuren als ik nou dood ga? Krijg je loon naar werken? Dan heb ik het niet best, want u mag gerust weten, en u zult me wel slecht vinden, maar ik heb niet naar pa omgekeken omdat ik het druk had met een heleboel partners op rij. Eigenlijk is mijn leven een puinzooi en nu ben ik bang. Hebt U de film 'The devil's advocate' gezien? Zoiets dus. Ik zal wel branden in de hel.

Tenslotte besloot vrij recent een lerares op een basisschool niet langer meer te willen leven. Zij was overmand door een zwangerschapspsychose. Haar dood riep bij een leerkracht angst op: omdat de lerares zelf een einde had gemaakt aan haar leven, was de leerkracht bang dat zij geen rust zou vinden en zou blijven ronddolen. Op de school werden verder talloze gesprekken gevoerd die uiteindelijk de grondslag zouden vormen voor een herdenkingsviering voor de 'juf' in de school zelf, één dag voor haar begrafenis. In het liturgieboekje, waarin voor een groot deel de reacties van kinderen waren opgenomen, stond te lezen: "God, U bent nu verantwoordelijk voor haar; zorg goed voor de juf" en "Je staat nu aan de hemel. En dat zal voor altijd zijn. Je kan niet naar beneden, want je bent een ster die glanst. Tot ziens, ster. Tot de volgende nacht." In het boekje verwoordde een kind uit groep vijf haar eigen gevoel aldus: "Lieve juf, je betekende veel voor mij. Ik hield veel van u. Ik heb heel erg spijt dat ik zo vervelend tegen u deed. U was zo lief tegen ons." Vele kinderen bleken zich hierin te herkennen. Tijdens de viering vroeg een leerkracht zich in een voorbede met ingehouden tranen af, of het team wel genoeg had onderkend hoe ziek hun collega was geweest: "We wisten dat het niet goed met je ging, maar hadden we niet kunnen zien dat het zo erg was?" Ook zij bleek de stem van een grote groep leerkrachten te zijn.

Deze voorbeelden zijn niet alledaags. Maar ze vormen een duidelijke adstructie voor de mening dat de dood van een dierbare de eigen situatie existentieel raakt.

Nu was in oude culturen de reiniging van nabestaanden een belangrijk onderdeel van het dodenritueel. In de reinigingsrituelen weerklinkt een realistisch besef van het gegeven dat het overlijden van een lid van familie en gemeenschap diep ingrijpt in het persoonlijke en sociale leven en daarom

nabestaanden uit hun evenwicht brengt. Hoe gewoon en alledaags het ook is dat er mensen dood gaan, toch doorbreekt het overlijden van iemand in de naaste omgeving de vanzelfsprekendheid van het alledaagse leven. En het gaat daarom gepaard met heftige gevoelens. De boven genoemde voorbeelden illustreren hoezeer nabestaanden gekweld kunnen worden door gevoelens van schuld en angst. De omstandigheden kunnen ook aanleiding geven tot een gevoel van machteloosheid, omdat men er niet in geslaagd is om hulp te bieden, een noodlottige situatie te keren en het overlijden te voorkomen. De angst ontstaat omdat de nabestaanden zich ten opzichte van de overledenen te kort geschoten weten. Mensen kunnen ook vervuld raken van gevoelens van boosheid en woede over het onrechtvaardige van een bepaald sterven. Maar zelfs als men zich met het verlies kan verzoenen omdat de dood voor de overledene rust en bevrijding brengt, ook dan kunnen in het verdriet, naast aanvaarding en dankbaarheid, angst en vervreemding meespelen. Het overlijden van iemand die je nabij is, blijkt immers bij uitstek het moment waarop zich een verlangen naar een hiernamaals opdringt. Als het aan hen gegeven was om afscheid te nemen van de stervende, nemen mensen onwillekeurig afscheidswoorden in de mond als: “tot ziens”, “je zult ... terugzien”, “groet ... als je eenmaal boven bent”. Bij de uitvaart leeft dus de hoop dat men de overledene ooit zal terugzien. Maar is deze hoop op een hiernamaals in deze tijd mogelijk zonder tegelijkertijd te twijfelen, zonder angst voor een metafysische leegte?

Deze complexe emoties moeten kunnen worden uitgedrukt en verwerkt om een nieuw evenwicht te vinden. Maar biedt de hedendaagse uitvaartliturgie wel genoeg ruimte voor deze diepgravende emoties?

3. De ontwikkeling van het mens- en godsbeeld in de katholieke uitvaartliturgie: Een schets

In een recente studie laat P. Dinzeltbacher zien hoezeer angst de leer en het leven in christendom en kerk hebben gedomineerd en de gelovigen lang in de ban heeft gehouden. Deze angst lijkt als archetypisch geduid te moeten worden en het tweede van de hierboven genoemde praktijkgevallen vormt er een voorbeeld van. De katholieke kerk blijkt er niet altijd in geslaagd te zijn de mens van zijn archetypische angsten te bevrijden. Soms, *horribile dictu*, kon zij haar macht zelfs consolideren door er op in te spelen middels de volksdevotie.³ De ontwikkeling van de angstwekkende beelden van hel, duivel en van God dienden volgens Dinzeltbacher evenwel ook om de angst uit te bannen door ze te kanaliseren; door een ‘concrete’ voorstelling van duivel en hel wist men dan in elk geval waarvóór men bang moest zijn.⁴ Lang voor Dinzeltbacher gaf Johan

³ P. DINZELTBACHER: *Angst im Mittelalter. Teufels-, Todes- und Gotteserfahrung: Mentalitätsgeschichte und Ikonographie* (Paderborn etc. 1996) 135-260.

⁴ DINZELTBACHER: *Angst im Mittelalter* 280.

Huizinga reeds een andere, verwante verklaring voor de pregnante voorstelling van de hel in de Middeleeuwen. De middeleeuwer zou slechts reageren op de krachtigste prikkels wanneer de kerk bij hem aandrang op zedelijke vervolmaking.⁵ De middeleeuwse literatuur waarin een eindeloze reeks van duivelse monsters in een verdoemde wereld voorbijtrekt; de façades van Franse kathedralen waarin Jezus in een mandorla als nietsontziende Rechter is afgebeeld; ze duiden op een verklaring die in de lijn van Huizinga en Dinzelbacher ligt.⁶ Millennia lang zijn de hel en het oordeel opgevat als realiteiten die niet gebagatelliseerd mochten worden en levensbepalend bleken, al was het nu ook weer niet zo dat de hoop op het paradijs, het eeuwig leven volledig werd ondergesneeuwd door de angst.⁷ Het *In Paradisum* werd evenzeer gezongen...

In tegenstelling tot de naconciliaire liturgie was in de voorconciliaire uitvaartliturgie de gedachte 'met Christus te verrijzen' geen bepalende notie, waaruit men troost kon putten en waardoor de bevrijdende kracht van de hoop vrijkwam.⁸ Het vormenspel, getoonzet door de zwarte gewaden, de voorgeschreven kaarsen van ongebleekte was; het overvloedige zwart dat in zetstukken, draperiën en gordijnen de sfeer in de kerk bepaalde; het metrum en de intonatie van de liturgische gebeden: dit alles droeg bij aan de intensivering van het bewustzijn dat er nog geen reden was om vreugdevol te hopen dat de

⁵ J. HUIZINGA: *Herfsttij der Middeleeuwen. Studie over levens-en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden* (Haarlem 1996²⁰) 220.

⁶ F. CARROUGES: *Images de l'enfer dans la littérature* (Paris 1950) 13.

⁷ P. VAN GEEST: *Thomas a Kempis (1379/1380-1471. Een studie van zijn mens- en godsbeeld.* (Kampen 1996) 244-246.

⁸ Voor een globale schets van de ontwikkelingen in de liturgische vormgeving van de eucharistie in het algemeen en een zeer summiere beschrijving van de verschillen tussen de Tridentijnse vorm van de mis en de huidige vigerende, zie H.D.L.M. SCHRUER: *De verhouding tussen de oude en vernieuwde liturgie. Een spannende en somtijds gespannen betrekking. Voordracht bij gelegenheid van het internationaal congres van 30 augustus tot 2 september 1998 te Solennes (Frankrijk)* (= Geschriften van de vereniging voor Latijnse liturgie 11) (Amstelveen 1999). Zie echter vooral de gezaghebbende beschrijving van de ontwikkeling van de mis door J.A. JUNGSMANN: *Missarum sollemnia* (Freiburg etc. 1962) of ook J. HERMANS: *De liturgie van de eucharistie* (Nijmegen 1979); H.A.J. WEGMAN: *Riten en mythen. Liturgie in de geschiedenis van het christendom* (Kampen 1991). Voor dit artikel is gebruik gemaakt van: *Missale Romanum ex Decreto Sacrosancti Concilii Tridentinum restitutum S. Pii V pontificis maximi jussu editum aliorum pontificum cura recognitum* (...) (Roma 1949) [91]-[94]; *Missaal. Latijns-Nederlandse uitgave van het volledige Missale Romanum met de wijzigingen volgens de jongste decreten* (Utrecht-Antwerpen [z.j]); *Ordo exsequiarum. Editio typica* (Rome 1969); *Het Romeins rituaal. Herzien volgens de besluiten van het Tweede Vaticaans Oecumenisch Concilie en uitgegeven op gezag van paus Paulus VI. Deel 8: De Uitvaartliturgie* (Zeist 1982); *Romeins missaal. Latijn en Nederlands voor zondagen en feesten* (Turnhout 1980); *Romeins Missaal. Voor weekdagen en heiligenfeesten* (Turnhout 1983). In het *Directorium voor de Nederlandse kerkprovincie in het jaar 1999* (Zeist 1999) 89-96, vindt men verwijzingen naar de meest recente officiële uitgaven van uitvaartliturgiën en naar recente pastoraaltheologische literatuur.

overledene al bij God was. Het steeds terugkerende en resonerende gebed "Het eeuwige licht verlichte hen, dat hij/zij ruste in vrede" (4 Esdr. 2: 34-35) tijdens de liturgie, de wierook en het wijwater tijdens de absoute waren liturgische woorden en daden, waarmee de geheimzinnige werkelijkheid van het leven na de dood eerder in beelden van zuivering dan in beelden van verlossing en van een 'zijn bij God' werd geëvoceerd.

Door het zingen van Psalm 129 (*De profundis clamavi ad te, Domine*) en Psalm 50 (*Tibi soli peccavi*) definieerden nabestaanden zichzelf weliswaar in deze liturgie als roependen tot God, maar het bidden van deze psalmen droeg er ook toe bij dat de gelovige slechts in angst en vrees op Gods barmhartigheid ging hopen. De beide psalmen zijn na Vaticanum II niet meer opgenomen in de dodenliturgie. Er werd in de voorconciliaire dodenliturgie wel verwezen naar de barmhartigheid Gods, zoals bijvoorbeeld middels de antifoon van psalm 50 *Exultabunt Domino ossa humiliata*. Vanwege haar summierheid droeg deze verwijzing echter eerder bij aan de bewustwording van de menselijke schuld dan dat ze het vertrouwen op God bepalend liet worden.

De vaste gebeden en gezangen van de voor- en naconciliaire dodenliturgie laten nog meer verschillen zien. Het *offertorium* bijvoorbeeld, waarin Jezus gevraagd wordt de zielen van de overledenen te ontrukken aan de straffen van de hel is weliswaar gehandhaafd, maar deze bede krijgt in de naconciliaire liturgie zijn beslag in de gebeden na de communie, waarin vooral gerefereerd wordt aan de kracht van het paasmysterie en aan de mogelijkheid voor de mens om te delen in de vreugde van de verrijzenis. In de absoute wordt in de naconciliaire liturgie eveneens het vertrouwen uitgesproken dat men met Jezus zal verrijzen en in deze nieuwe kwaliteit van leven tot vervulling komt.⁹ Ook hier openbaart zich een groot verschil met de Tridentijnse liturgie, waarin (bij de absoute) immers een pregnant appèl werd gedaan op Gods barmhartigheid vanuit een bewustzijn van de mogelijkheid, verloren te kunnen gaan. Dit vond plaats middels de bede "Non intres in iudicium cum servo tuo, Domine, quia nullus apud te justificabitur homo, nisi per te omnium peccatorum ei tribuatur remissio" en middels het daarop volgende responsorium *Libera me*. In de meest bekende versie klinkt geen enkele heilsverwachting door:

Libera me, Domine, de morte aeterna,
in die illa tremenda: Quando caeli
movendi sunt et terra. Dum veneris
iudicare saeculum per ignem. Tremens
factus sum ego et timeo, dum discussio
venerit atque ventura ira. Quando
caeli movendi sunt et terra. Dies illa,
dies irae, calamitatis et miseriae, dies
magna et amara valde. Dum veneris
iudicare saeculum per ignem. Requiem
aeternam dona eis, Domine: et lux

Bevrijd mij, Heer van de eeuwige dood
op die vreselijke dag; Als hemel en
aarde geschokt worden; Als Gij komt
om de wereld te oordelen door het
vuur. Ik sidder van angst en vrees,
wanneer het oordeel nadert. Als hemel
en aarde geschokt worden. Welk een
dag van gramschap, van onheil en
ellende, grote dag vol bitterheid. Als
Gij komt om de wereld te oordelen
door het vuur. Heer, geef hun de

⁹ Romeins Missaal. Latijn en Nederlands voor Zondagen en Feesten 316-317.

perpetua luceat eis.¹⁰

eeuwige rust; en het eeuwig licht
verlichte hen.

Een van de meest in het oog springende verschillen tussen de Tridentijnse dodenliturgie en de liturgie van Vaticanum II is wel het ontbreken in de laatste van de negentien strofen lange sequentie *Dies irae* ("Mij komt te wrake toe"; vgl. Deut. 32: 35; Rom. 12: 19).¹¹ Zij bleef na Vaticanum II slechts opgenomen in de *Liturgia Horarum*, in de doordeweekse getijden van de laatste week van het kerkelijk jaar.¹² De hymne moet vóór de dertiende eeuw ontstaan zijn, wellicht als een berijmde overweging op het evangelie van de eerste Zondag van de Advent (Luc. 21: 25 e.v.). De sequentie is in de voorconcliaire liturgie opgenomen als tussenzang. Het doel van de sequentie is duidelijk: inhoud, metrum en toonzetting dragen alle ertoe bij dat de gelovige zich aan het begin van de liturgie op pregnante wijze bewust wordt dat hij zich na zijn dood voor God moet verantwoorden en er niet zeker van mag zijn dat de genade van God hém geldt. De dag des oordeels en Gods handelen hierin wordt in de hymne niet zozeer noëtisch alswel emotioneel geactueerd met de bedoeling de rouwenden ervan te doordringen dat allen na het sterven een oordeel te wachten staat en men bij de vereffening van de zonden eerder op Gods rechtvaardigheid dan op diens barmhartigheid dient te rekenen. De sequentie heeft evenwel ook het karakter van een smeekbede, waarin de mens "supplex et acclinis, cor contritum quasi cinis" ("smekend en gebogen, 't hart vermorzeld voor uw ogen", strofe 17), in opperste radeloosheid God aanspreekt op diens eerder betoonde vergevingsgezindheid (vgl. strofe 9, 10, 13). De mens weet echter:

Iuste iudex ultionis
Donum fac remissionis
Ante diem rationis

Rechtens moet Gij U wel wreken,
Maar ik vraag mij vrij te spreken,
Vóór het oordeel aan zal breken¹³

Er wordt dus eerder een besef geïntensiveerd van God als *mysterium tremens* dan als *mysterium fascinans*.

Nu heeft K. Vellekoop erop gewezen dat er van het *Dies Irae* een oudere tekst bestaat dan de bekende 13de-eeuwse, het zogenoemde *Rijmgebed*.¹⁴ In dit

¹⁰ Vgl. *Missaal. Latijns-Nederlandse uitgave van het volledige Missale Romanum 1338*.

¹¹ Voor de geschiedenis en interpretatie van deze sequentie en voor de *status quaestionis*, zie F. RÄDLE: *Dies irae*, in H. BECKER, B. EINIG, P.-O. ULLRICH (Hrsg.): *Im Angesicht des Todes. Ein interdisziplinäres Kompendium I*. (St. Ottilien 1987) 331-340; m.b.t. de typologie, zie R. SEELIGER, *Palai martures*. Die Drei Jünglinge im Feuerofen als Typus in der spätantiken Kunst, Liturgie und patristischen Literatur. Mit einigen Hinweisen zur Hermeneutik der christlichen Archäologie, in H. BECKER, R. KACZYNSKI (Hrsg.): *Liturgie und Dichtung. Ein interdisziplinäres Kompendium II. Interdisziplinäre Reflexion* (St. Ottilien 1983) 257-334, vooral p. 294-316.

¹² *Liturgia horarum. Tempus per annum. Hebdomadae XVIII-XXXIX* 489. Hier zijn de eerste zes strofen opgenomen met toevoeging van een strofe ter ere van de Triniteit.

¹³ Vgl. *Missaal. Latijns-Nederlandse uitgave van het volledige Missale Romanum 1333*.

Rijmgebed is de zesde strofe een andere dan in het *Dies Irae*, ofschoon het inhoudelijk verschil miniem is.¹⁵ Bovendien blijkt dat de elfde strofe in het gangbare *Dies Irae* later is toegevoegd.¹⁶ Het meest belangrijke verschil is echter de volgende toevoeging in de jongere versie, na strofe 17:

't Zal een dag van tranen wezen	Lacrimosa dies illa
Als de mens uit de as verreezen	Qua resurget ex favilla
't Oordeel wacht, met schuld beladen	Iudicandus homo reus
Toon hem dan, God, uw genade	Huic ergo parce, Deus
Milde Jezus, kom en spreid,	Pie Jesu Domine
Hun uw rust in eeuwigheid. Amen	Dona eis requiem. Amen ¹⁷

De toevoeging van deze laatste twee strofen aan het *Rijmgebed* kan gezien worden als een bewerking die te herleiden is naar een van de verzen die gezongen werd bij het responsorium *Libera me*. Maar juist de afwezigheid van deze strofen in de oudere tekst van het *Rijmgebed* werpt een nieuw licht op de bedoeling die de kerk met deze hymne heeft gehad. Nu lijkt aan het eind de spanning tussen enerzijds het intense besef van de aard van de 'Bijltjesdag van het koninkrijk Gods' (H.M. Kuitert) en anderzijds de – in dit verband niet minder intense – hoop op Gods genade en op de eeuwige rust voor allen geïntensiveerd. De hymne culmineert immers niet in een hopeloze resignatie, bepaald door het besef van de eigen zondigheid of door de archetypische angst om in het laatste oordeel verloren te gaan. Op de valreep worden de angst voor het oordeel én de hoop op Gods genade intens. Alsof de kerk de angst voor God de Rechter een plaats wilde geven, wilde inbedden in een vertrouwen op God de Verlosser.

Zonder een direct causaal verband te willen suggereren, ligt de dynamiek van het *Dies irae* ook ten grondslag aan de structuur in de voorconciliaire uitvaartliturgie. Immers, in deze liturgie kreeg de angst voor de hel, zoals

¹⁴ K. VELLEKOOP: *Dies ire dies illa. Studien zur Frühgeschichte einer Sequenz* (= Utrechtse Bijdragen tot de Muziekwetenschap) (Bilthoven 1978). In de middeleeuwse handschriften wordt *Dies irae* overigens steeds met 'e' in plaats van 'ae' gespeld.

¹⁵ In dit rijmgebed luidt de zesde strofe: "Tunc pandetur et plectetur / quod malorum nunc videtur / vel in corde detinetur" ("Dat voor straf aan het licht zal treden / al het kwaad gezien in het heden / of verborgen hier beneden"; vert. K. Vellekoop). In het gangbare *Dies Irae* is de volgende strofe opgenomen: "Iudex ergo cum sedebit / Quidquid latet, apparebit / Nil inultum remanebit" ("Als de rechter is gezeten / Wat geheim is wordt geweten / Niets blijft straffeloos of vergeten; vert. *Missaal. Latijns-Nederlandse uitgave van het volledige Missale Romanum*).

¹⁶ Deze luidt als volgt: "Iuste iudex ultionis / Domum fac remissionis / Ante diem rationis" ("Rechtens moet Gij U wel wreken / Maar ik vraag, mij vrij te spreken / Vóór het oordeel aan zal breken; vert. *Missaal. Latijns-Nederlandse uitgave van het volledige Missale Romanum*).

¹⁷ Vgl. *Missaal. Latijns-Nederlandse uitgave van het volledige Missale Romanum* 1332-1334.

opgewekt in het *Dies irae* en het *Libera me*, zijn beslag in een omvattender vertrouwen op een verblijf in het paradijs om uiteindelijk met Christus te verrijzen. Dit vertrouwen werd aan het einde van de liturgie uitgezongen in het *In Paradisum*, het lied waarvan de even beeldende als troostvolle suggestie uitgaat dat de arme, door doodstrijd getekende dode nu met de arme Lazarus in het gezelschap van de martelaren door de engelen naar het paradijs wordt geleid.¹⁸ En naarmate de voorconciliaire liturgie zich voltrok, werd dit vertrouwen, eerst geleidelijk, vervolgens intenser stemgegeven in de vaste gebeden. De smeekbede om verlichting door het eeuwige licht begint immers pas goed te resoneren aan het einde van de liturgie. Ook hier geldt echter dat de sfeer en de verhouding van de teksten over oordeel en hemel, eerder een vrees deed vrijkomen die disfunctioneel was omdat ze levensvreugde en genieten in de weg stond, en leidde tot een negatieve zelfperceptie. Angst en schuld werden eerder versterkt dan dat men ervan bevrijd werd.

Gesteld kan worden dat de voorconciliaire uitvaartliturgie aan angst en vrees de ruimte gaf, maar dat dit nog niet betekende dat de beelden die in de liturgie werden geëvoceerd ook een klankbord vormden voor angst- en schuldgevoelens zoals deze bij nabestaanden als gevolg van het verlies van een nabije kunnen vrijkomen. Hier schoot de voorconciliaire liturgie tekort, zoals we hieronder nog zullen betogen.

Heden ten dage wordt angst door de katholieke kerk in haar dodenliturgie veel minder geïntensiveerd. Hieronder zal blijken dat archaische noties als hel, hellestraf en duivel niet (meer) overheersend zijn in de hedendaagse Mis van Requiem. In de huidige uitvaartliturgie worden de verlossing door Christus en de verrijzenis met Hem existentieel geactueerd. Dat is natuurlijk een groot goed. Of men nu de recente christologie van H.M. Kuitert leest, waarin gesteld wordt dat Jezus pas recht gedaan wordt als men hem als rabbi serieus neemt, of men nu het al even recente boek van A. van de Beek ter hand neemt, die op grond van de bronervaring van de eerste christenen gelooft dat de mens tot op heden door God wordt aangesproken in Christus: in beide christologieën wordt duidelijk dat er van Jezus' persoon en werkzaamheid bevrijding uitging.¹⁹ Aan dit wezenlijke moment in de beleving van Jezus wordt in de huidige uitvaartliturgie meer recht gedaan dan in de voormalige liturgie met diens aandacht voor hel en laatste oordeel.²⁰ Dat de bevrijding door en in Christus als

¹⁸ Vgl. H. FORTMANN: Latijnse uitvaart, in IDEM: *Hoogtijd. Gedachten over feesten en vasten*. Herziene, uitgebreide herdruk (Baarn 1970) 114-118.

¹⁹ H.M. KUITERT: *Jezus. Nalatenschap van het christendom. Schets voor een christologie* (Baarn 1998²) 311-317; A. VAN DE BEEK: *Jezus Kurios. De Christologie als hart van de theologie* (Kampen 1999²) 15, 181-183, passim.

²⁰ G. LUKKEN: Liturgische aspecten. Nieuwe tendensen in de uitvaartliturgie, in J. MAASEN (red.): *Uitvaarten. Een last en een lust voor pastores* (Rotterdam 1997) 43-64, pleit voor een dergelijke inductieve benaderingswijze: "De dodenriten dienen te zijn ingebed in het totale pastoraat en dienen aan te knopen bij de situatie waarin degenen, die afscheid nemen, zich bevinden" (p. 49). Vgl. ook F.J. VAN TIENEN: Een verterend vuur, in O. VAN DER HART e.a.: *Afscheidsrituelen in psychotherapie* (= Tweede serie

het *unique selling point* van het christendom ook in de uitvaartliturgie uitgedragen moet worden, behoeft geen betoog.²¹ De vraag is evenwel: biedt de hedendaagse Mis van Requiem een plaats aan gevoelens van angst, schuld en vervreemding?

4. De uitvaartliturgie als expressie van en betekenisgeving aan gevoelens: De wenselijkheid van pastorale diagnostiek

De voorconciliaire uitvaartliturgie gaf weliswaar ruimte aan negatieve gevoelens, maar bevattte nauwelijks aanzetten om mensen van schuld en angst te bevrijden. Of schuldgevoelens hun aanleiding vonden in machteloosheid of voortkwamen uit laakbaar gedrag, zonder onderscheid verwees de liturgie naar "het oordeel op de dag van gramschap". Ongeacht hun aard en aanleiding werd het voelen van angst en schuld beschouwd als blijk van inkeer en daarmee als goede garantie op bevrijding en eeuwig geluk in het hiernamaals. Of daarmee ook een bijdrage werd geleverd aan een gezonde verwerking van rouw, valt vanuit hedendaags perspectief te betwijfelen.

Wat de ruimte betreft die aan gevoelens van schuld en angst geboden moet worden, schiet echter ook de liturgie van Vaticanum II tekort, misschien omdat de liturgiehervormers met een blik op de geschiedenis hebben gemeend dat angst en schuld intrinsiek verbonden zijn met een archaisch godsbeeld, misschien omdat ook zij in de ban waren geraakt van het vooruitgangsgeloof. Hoe dan ook: in de naconciliaire uitvaartliturgie betekent de nadruk op het 'met Christus verrijzen' dat in de hedendaagse liturgie te weinig ruimte wordt geboden aan negatieve gevoelens.²² Als we terug denken aan de eerder vermelde praktijkervaringen: het oordeelsvisioen van de jonge vrouw, de machteloosheid, zelfverwijten en schuldgevoelens van de ouders en van de leerkrachten na de suïcide van respectievelijk zoon en collega, al deze gevoelens doen de vraag opkomen of de nadruk op de verrijzenis met Christus en op Gods barmhartigheid nu niet een vereenzijdiging van de liturgie behelst die onrecht doet aan de specifieke momenten van angst en schuld in het (religieuze) gevoelsleven. Er lijkt door het eenzijdig opwekken van vertrouwen op God of door de nadruk op de kerk zelf als 'samen onderweg zijnd Godsvolk' nauwelijks recht gedaan te worden aan dergelijke gevoelens. De naconciliaire liturgie biedt wellicht te weinig mogelijkheden om de vrijgekomen angsten en gevoelens van schuld, machteloosheid en vervreemding te leiden

Geestelijke Volksgezondheid. Brochure 2-19) (Baarn z.j.) 53-59.

²¹ Vgl. ook de inleiding in de uitvaartliturgie in het *Directorium voor de Nederlandse kerkprovincie in het jaar 1999* (Zeist 1999) 89-91.

²² Vgl. de *introitus*, gebed na de *introitus*, gebed over de gaven; gebed na de communie in en buiten de paastijd; *communio* buiten de paastijd uitvaardienst na pasen, in: *Romeins Missaal. Voor weekdagen en heiligenfeesten. Nederlands en Latijn* 625-628.

naar bezinning, ommekeer, berouw, vragen om vergeving, tot ervaring van Gods heil, tot vertrouwen en overgave. Gaat het om de omgang met negatieve gevoelens, dan moet erkend worden dat zowel de vóór- als naconciliaire liturgie niet zijn uitgebalanceerd.

De verandering van vormen en teksten in de naconciliaire uitvaartliturgie staat overigens niet op zich. Ook in de seculiere gebruiken rond rouw is in Westerse landen sinds 1950 veel veranderd. Tot circa 1950 was het in ons land nog gebruikelijk om de overledene thuis op te baren. Na het overlijden werden de luiken of gordijnen van het woonhuis gesloten. Vaak werden de vensters ook met witte lakens afgedekt. Zulke gebruiken markeerden de afzondering die in acht moest worden genomen door en ten opzichte van de nabestaanden nu zij tengevolge van het overlijden van een verwant tijdelijk hun deelname aan het profane leven moesten onderbreken. De afzondering die in alle oude culturen een kenmerk is van rouwrituelen, toont de tweevoudige functie van de rouwperiode: nabestaanden de gelegenheid geven om te rouwen en hun verdriet te verwerken, maar ook om zich te reinigen door zelfinkeer. Na 1950 zijn er mortuaria gekomen waar het stoffelijk overschot na het overlijden naartoe wordt gebracht. Gebeurt dat alleen maar om praktische redenen, omdat de woonhuizen te klein zijn om een overledene op te baren? Omdat het gewone leven weer zo snel mogelijk moet voortgaan? Of speelt het verdringen van negatieve gevoelens, die een dode oproept (angst, schuld, machteloosheid) een rol?

Recente studies bevestigen evenwel het nut van angst. In tegenstelling tot Freud, die aan de angst uitsluitend een negatieve betekenis toekende, kent S. Piët aan angst en de onderscheiden verschijningsvormen in allerlei levenssituaties een aantal positieve functies toe.²³ Angst kan ons ertoe brengen schoon schip te maken in het innerlijk leven. Angst kan een groeiproces inleiden, wanneer het mensen ertoe brengt, als in één intense beweging, nieuwe ordeningen aan te brengen in het gevoelsleven. H. Hoekstra en M. Verbeek, twee media-experts, hebben er aan het begin van de jaren negentig op gewezen dat pastores angst teveel als een negatief gevoel hebben opgevat en, in navolging van Freud, aan schuldgevoelens hebben gekoppeld, die als onderdrukkend werden ervaren. Zij wijzen in dit verband op de realiteit van de angst in de media. Kijkers houden van programma's, waarin angst op een of andere wijze een rol speelt... Angst neemt dan de vorm aan van onmacht en schuldgevoel. De media besteden aandacht aan deze mysterieuze, machtige, vreeswekkende en fascinerende aspecten in het menselijk leven en samenleven.²⁴ Beide auteurs constateren dat bepaalde vormen van angst helaas eerder dankzij de film tot positieve krachten worden gevormd, dan dankzij de

²³ S. PIËT: *Het loon van angst* (Baarn 1987). Vgl. ook T.J. SCHEFF: *Explosion der Gefühle. Über die kulturelle und therapeutische Bedeutung kathartischen Lebens* (Weinheim-Basel 1983).

²⁴ H. HOEKSTRA & M. VERBEEK: Spelen met angst op televisie, in L. TER STEEG (red.): *Tervijl de kijker zich vermaakt. Televisie kijken en religieuze waarneming* (Den Haag [z.j.]) 40-52, vooral p. 50.

liturgie en in het pastoraat.²⁵ Op grond hiervan concluderen ze: "Pastoraat zou angst weer angst moeten laten zijn. We moeten opnieuw de kansen onder ogen durven zien om de angst weer in genoemd perspectief op te nemen in de liturgie..."²⁶ In dit verband rijst de vraag, of in de structuur en de gebeden van de naconciliaire uitvaartliturgie de angst – en daaraan ten grondslag liggende schuldgevoelens – wel voldoende als een positieve emotie gewaardeerd is.

In de uitvaartliturgie dient een heilzame verbinding tot stand te komen tussen mensen die het afscheid van een dierbare willen vieren, en de troostende, helende en zin- en hoopgevende geloofstraditie. Om dat te bereiken is het nodig dat de pastor die de afscheidsliturgie voorbereidt, zich in een voorbereidend gesprek met de nabestaanden een goed beeld vormt van de vragen en gevoelens die dit overlijden bij hen heeft opgeroepen en deze probeert te thematiseren in de viering. Hij zal zich daarbij ook een oordeel moeten vormen over de kwaliteit van die gevoelens. Schuldgevoelens kunnen heilzaam zijn, maar ook disfunctioneel. Een schuldgevoel, dat voortkomt uit het besef dat men tekort geschoten is, kan leiden tot inkeer en een verandering van levenshouding. Een vaag en diffuus schuldgevoel kan daarentegen wijzen op een onwil om de dode los te laten en verder te leven²⁷. Zo'n ongezonnd schuldgevoel kan gepaard gaan met piekeren en met een behoefte aan straf. Een ongenueanceerd gebruik van thema's als oordeel en straf uit de traditionele uitvaartliturgie zou op die neiging alleen maar inspelen in plaats van de schuldbeleving heilzaam om te buigen tot overgave en vertrouwen in Gods heil. Zo zal de pastor ook bij een rouwende die, zoals de vrouw in het tweede van de genoemde praktijkgevallen, blijkt geeft van een archetypische angst voor het oordeel, in staat moeten zijn om na te gaan of het daarbij niet om een neurotisch godsbeeld gaat dat als gevolg van een gestagneerd ontwikkelingsproces nog nauw verbonden is met het ouderbeeld van de kinderjaren. Pas wanneer schuldgevoel, angst, onmacht en boosheid ter sprake worden gebracht, kan er in de liturgie door woord en symboolhandeling bevrijding tot stand komen.²⁸ Een specifieke opgave voor de liturgische voorganger is het vinden van de juiste woorden.

²⁵ HOEKSTRA & VERBEEK: Spelen met angst op televisie 50.

²⁶ HOEKSTRA & VERBEEK: Spelen met angst op televisie 51.

²⁷ H. STROEKEN: *Het geloof is er voor de mens* (Baarn 1995) 52-63; A. ULEYN: *Religiositeit en fantasie* (Baarn 1978) 92-94.

²⁸ In dit verband is de bijdrage van F.J. VAN TIENEN: Een verterend vuur, in: O. VAN DER HART e.a.: *Afscheidsrituelen in psychotherapie* 53-59 interessant. Hij beschrijft hier hoe een pastor die een man begeleidt in zijn rouwverwerking een liturgie voor hem ontwerpt, waarin Psalm 130 een prominente plaats inneemt.

5. De kracht van beelden

Het spreken over het leven na de dood moet per se gepaard gaan met een besef van wat de status van de taal van de uitvaartliturgie nu eigenlijk is. De taal moet onderkend worden als beeldtaal. De beeldvorming rond het leven na de dood in de katholieke traditie, zoals bij voorbeeld in het *Dies irae*, draagt geen reportage-karakter en de voorstellingen van hemel, hel en vagevuur mogen niet verward worden met de realiteit die ermee aangeduid wordt. Verwart men beeldtaal met informatieve taal, een taal dus waarin een op grond van waarnemingen uitgedachte of ervaren waarheid wordt bemiddeld, dan leidt de voorconclinaire uitvaartliturgie tot beklemmende neuroses. Zowel in de Schrift als in de liturgie worden evenwel vaak metaforen gebruikt om het wezen en de werkzaamheid van God en de hoedanigheid van de mens na de dood ter sprake te brengen. In tegenstelling tot informatieve of persuasieve taal, kan men middels een metafoor iets veronderstellen over wat men nog niet concreet heeft gezien of direct heeft ervaren. Met betrekking tot het leven na de dood betekent dit dat men door het gebruik van metaforen dichterbij haalt wat men vreest, vermoedt, hoopt of verwacht, in het besef evenwel dat er geen *fact finding mission* aan de uitspraken vooraf is gegaan. Ofschoon er geen sprake is van waarheidsvinding of van het trekken – in empirische zin – van lessen voor de toekomst, doet de geschakeerdheid in de beeldtaal van de voorconclinaire uitvaartliturgie wellicht meer recht aan het complex, het scala van emoties, gevoelens, die uiteindelijk alle leiden tot een intensivering van de hoop op een barmhartige God.²⁹ Het zijn juist deze beelden, waarmee de *a priori* geloofde en als zodanig existentieel bevrijdende werkelijkheid van God, die het bestaan op onbegrijpelijke wijze overstijgt, wordt uitgezegd. Redeneringen over het illusoire of irrationalistische van deze beelden werken aanmerkelijk minder bevrijdend. Waar zelden bij wordt stil gestaan, is dat daarmee onbedoeld ook de ruimte voor affektbeleving wordt ingeperkt. Als mensen in relatie treden met God vanuit wat hen gevoelsmatig bezig houdt, kunnen zij niet anders dan aan God menselijke attributen toekennen. Dat hoort bij gevoelens. Voor wie zich schuldig voelt, verschijnt God als een rechter. Voor wie zich vol vertrouwen voelt, verschijnt God als vader en herder. Voor wie boos is of voor wie zich machteloos voelt, verschijnt God als een autokratisch heerser die men – zoals Job deed – ter verantwoording wil roepen. Worden die neigingen onderdrukt doordat het denken over God onder de controle van de kritische *ratio* wordt gebracht, dan kan het godsbeeld wellicht worden uitgezuiverd. Maar verdwijnt daarmee niet het klankbord voor die gevoelens?

²⁹ E.A.O.M. HENAU: De uitvaartpreek als bediening van troost, in MAASEN (red.): *Uitvaarten. Een last en een lust voor pastores* 26-42.

6. Besluit

In zijn boek *The uses of enchantment* bespreekt B. Bettelheim enige sprookjes uit de verzameling van de gebroeders Grimm. Een hiervan gaat over een jongen die erop uit trok om te leren griezelen. Maar spoken, draken en heksen vermogen niet hem bang te maken. Zelfs als hij een kasteel van een betovering bevrijdt en de koning hem daarop dankbaar zijn dochter ten huwelijk schenkt, wijst hij dit aanbod in eerste instantie van de hand. Hij voelt zich emotioneel nog incompleet. Pas als zijn toekomstige vrouw een emmer koud water vol glibberige visjes over hem heen gooit in zijn slaap, voelt hij zich 'af'. Nu weet hij immers wat een koude rilling is. Dit verhaal nu wil volgens Bettelheim duidelijk maken dat iemand geen vreugde en liefde kan ervaren, zolang hij niet in staat is om angst en vrees te voelen. Onderdrukt men de angst of bagatelliseert men deze, dan loopt men het gevaar in emotioneel opzicht afgestompt te raken. In moderne theologische stromingen wordt heden ten dage veelal het positieve en het goede in de mens benadrukt.³⁰ In preken worden de woorden 'zonde' of 'schuld' eerder niet dan nauwelijks in de mond genomen. Dat is, ook in het licht van Bettelheims bevindingen, jammer omdat daardoor de uitzuiverende kracht van de angst niet meer wordt geïntensiveerd en het schuldbesef niet wordt tegemoet gekomen. Opmerkelijk is dat de sprookjesgeleerde zich met deze opvatting in de lijn van de middeleeuwse theoloog Ugolino van Orvieto blijkt te bevinden. Ugolino was een van de meest belangwekkende vertegenwoordigers van het laatmiddeleeuwse augustinisme en (dus) eerder realistisch dan aristotelisch georiënteerd. Hij stelde al vast dat als de mens zijn eigen schuld niet meer kon inzien en doorvoelen, het woord 'verlossing' nauwelijks enige betekenis en waarde kan bevatten.³¹ Biedt de studie van de spanningsverhouding tussen het besef van schuld en verlossing, zoals deze zich klaarblijkelijk in het laatmiddeleeuwse augustinisme ontwikkelde, geen basis voor een herwaardering van de complexiteit van emoties?

De intense en complexe emoties die een mens kan hebben bij de dood van een dierbare vonden middels de beeldtaal van de voorconciliaire uitvaartliturgie wellicht meer weerklank dan in de liturgie na Vaticanum II. Ging men er in vroeger tijden vanuit dat bij mensen die deze emoties van angst en schuld niet hadden, teveel kwaad zou worden aangericht? In het *Dies irae* werd een mogelijkheid geboden het angst- en schuldbesef tot uitdrukking te brengen. Door de opbouw van de voorconciliaire liturgie kon de uitzuivering van die angst zijn beslag krijgen in een dóór die angst versterkte hóóp op God. Dankzij die ordening van de beelden in de voorconciliaire liturgie kon het besef van God als *mysterium tremens* in principe verschuiven naar een vrijmakender besef

³⁰ Vgl. bijvoorbeeld A. VAN DE BEEK: *Jezus Kurios* 209-231.

³¹ M. SCHIRAMA: "Studere debemus eam viriliter et humiliter". *Theologia affectiva* bei Hugolin von Orvieto (+1373), in *Bijdragen. Tijdschrift voor filosofie en theologie* 53 (1992) 135-151, vooral p. 148.

van God als *mysterium fascinans*, als in een proces waarin heel de mens recht werd gedaan. Of de herinvoering van het *Dies irae* nu zou bijdragen aan deze bevrijding in het heden, is hiermee evenwel nog niet gezegd. De receptie van de hymne, zoals deze af te leiden valt uit de beleving van oudere katholieken, blijkt vaak haaks te staan op de dynamiek die in het *Dies irae* en in de liturgie besloten lag. Om een passende ruimte te scheppen voor gevoelens van angst en schuld zou wellicht eerder gezocht moeten worden in de gebedstraditie van smeezangen als psalmen et cetera. Het blijft zoeken naar vormen: rituelen en woorden, waarin de brede waaier van gevoelens een plaats krijgt en daarmee het onuitzeggbare mysterie van God uiteindelijk des te intenser wordt bevroed.

Summary

In this contribution we tried to make clear that a funeral liturgy must deal with feelings of fear and guilt, which are connected to the passing away of someone dear to us. After Vatican II, funeral liturgy in general has become focused upon the thought, that everyone will arise with Christ. The idea of punishment in hell is now less spoken of in the prayers than in the pre-Vatican liturgy. It seems as if the attention for feelings of fear and guilt has disappeared. On the basis of certain actual examples and of an analysis of the sequence *Dies irae*, this contribution tried to positively assess fear and guilt, that is caused by the death of a dear one. In the *Dies irae*, these feelings were given a legitimate place. Also, the organisation of the images of God in the pre-Vatican liturgy placed the fear of God as *mysterium tremens* into a larger context whereby this fear was purified, leading to a more redemptive and liberating experience of God as *mysterium fascinans*. The modern reception of the *Dies irae*, however, seems to contradict the dynamic which lies in the hymn and the liturgy. This contribution should be seen as a plea for a contemporary way in which words and rituals facilitate the expression of feelings of fear and guilt and give them a place in an intense awareness of the mystery of the triune God.

Prof. dr. J.M. van der Lans is emeritus-hoogleraar in de godsdienstpsychologie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Dr. P.J.J. van Geest is als postdoc-onderzoeker verbonden aan de Katholieke Theologische Universiteit te Utrecht (KTU). Correspondentie-adres: KTU, Postbus 80101, 3508 TC Utrecht.

